

## ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ХУДОЖНЬОГО НАПРЯМУ

### HISTORICAL ASPECTS OF THE ESTABLISHMENT OF OUT-OF-SCHOOL ART EDUCATION

Стаття присвячена історіографії становлення позашкільної освіти взагалі та її художнього напрямку зокрема. Автором проаналізовано п'ять хронологічних етапів створення вітчизняної позашкільної освіти та їх вплив на формування початкової художньої освіти в Україні. Для кожного історичного періоду визначені форми існування позашкільля, їх змістове наповнення та ступінь залучення вихованців до цієї діяльності. Встановлено, що прообрази означеної форми навчання виникли на теренах України ще в X столітті та зводились до передачі знань й умінь із побутових речей від старшого покоління до молодшого; натомість, в європейському просторі така освіта розпочалась із заснування лікувально-освітніх літніх таборів на зламі XIX-XX століть. Примітно, що термін «позашкільна освіта», який сьогодні закріплений у вітчизняному законодавстві, виник лише наприкінці XIX століття. З'ясовано, що на початку XX століття держава надала гуртковій роботі офіційного статусу і з цього часу активізувалась законотворча діяльність, яка врегулювала функціонування цієї ланки в загальній системі освіти. Встановлено, що заснування дитячих художніх шкіл мало два пікові періоди, в які кількість цих закладів та чисельність вихованців у них значно збільшилась (40-50-ті та 70-80-ті роки минулого століття). На основі аналізу офіційних електронних ресурсів чотирьох десятків художніх шкіл, які географічно знаходяться у всіх кутках країни, з'ясовані ключові аспекти заснування цих закладів та їх специфічні особливості. Визначено, що зі здобуттям Україною незалежності, позашкільна освіта пройшла два етапи становлення, а зараз знаходиться на третьому. За цей час відбулося розширення мережі та форм цих закладів, сформувалися три рівні освіти (початковий, основний та вищий), вдосконалився освітньо-виховний процес та збільшилась кількість його учасників.

**Ключові слова:** позашкільний освітньо-виховний процес, історіографія гурткової роботи, образотворче мистецтво, художні школи, дозвілля дітей.

The article is devoted to the historiography of the formation of extracurricular education in general and its artistic direction in particular. The author analyzed five chronological stages of the creation of domestic extracurricular education and their influence on the formation of primary art education in Ukraine. For each historical period, the forms of extracurricular existence, their content and the degree of involvement of pupils in these activities are determined. It has been established that prototypes of this form of education arose in the territory of Ukraine as early as the X century and were reduced to the transfer of knowledge and skills from household items from the older generation to the younger; instead, in the European space, such education began with the establishment of medical and educational summer camps at the turn of the XIX and XX centuries. It is noteworthy that the term «out-of-school education», which is enshrined in domestic legislation today, appeared only at the end of the XIX century. It was found that at the beginning of the XX century, the state gave group work an official status, and from that time, law-making activity was intensified, which regulated the functioning of this link in the general education system. It was established that the establishment of children's art schools had two peak periods, during which the number of these institutions and the number of pupils in them increased significantly (40-50s and 70-80s of the last century). Based on the analysis of the official electronic resources of four dozen art schools, which are geographically located in all corners of the country, the key aspects of the establishment of these institutions and their specific features have been clarified. It was determined that after Ukraine gained independence, extracurricular education went through two stages of formation, and now it is in the third. During this time, the network and forms of these institutions expanded, three levels of education (primary, basic and higher) were formed, the educational process was improved and the number of its participants increased.

**Key word:** extracurricular educational process, historiography of group work, visual arts, art schools, children's leisure time.

УДК 374

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/56.1.2>

Гамолін П.В.,

аспірант кафедри інноваційних технологій з педагогіки, психології та соціальної роботи

Вищого навчального закладу

«Університет імені Альфреда Нобеля»

#### Постановка проблеми у загальному вигляді.

Розбудова незалежності України та становлення її демократичних принципів неможливе без позашкільної освіти мистецького спрямування, яка зараз переживає новий етап історичного розвитку. Велике значення для системи художньої освіти має переосмислення й оновлення її змісту та практичної підготовки, відповідно до вимог часу, що неможливо здійснити без розуміння накопиченого досвіду в цій царині у попередні роки. Відтак, вбачаємо окреслення історіографії становлення та розвитку цієї підсистеми освітньої галузі важливим аспектом для формування вектору подальшого вдосконалення гурткової роботи.

#### Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Педагогічні та історичні проблеми становлення та розвитку такого феномену як «позашкільна освіта» представлено у дослідженнях низки вітчизняних та зарубіжних учених-педагогів; зокрема: В. Береки, О. Биковської, А. Бойко, В. Вербицького, О. Євладової, Т. Крекотіна, А. Корнієнко, О. Литовченко, О. Липецького, Г. Пустовіта, Є. Смольникова, Т. Сущенко, Т. Цвірової та багатьох інших. При цьому, в наукових студіях учених увага зосереджується на різноманітних аспектах позашкільля: у розвідках Л. Войчук, І. Єрмакова, Я. Косар розкриваються загальнотеоретичні базові положення позашкільної освіти; психолого-педагогічні

аспекти розглядають А. Макаренко, Є. Мединський, В. Панюк; а методологічні засади освітньо-виховного процесу гурткової роботи досліджують І. Бех, А. Капська А. Сиротенко та інші.

**Мета статті** полягає в обґрунтуванні етапів становлення позашкільної освіти взагалі та її художнього напрямку зокрема.

**Виклад основного матеріалу.** Уперше термін «позашкільна освіта» почали використовувати в педагогічній літературі наприкінці XIX століття, однак її прообрази з'явилися ще в X столітті. Для послідовного розгляду процесу формування системи позашкільної освіти, будемо послуговуватися науковими доробками О. Биковської [1], яка виокремлює п'ять хронологічних етапів. Розглянемо кожний етап.

*Перший етап (до X ст.)* позиціонується О. Биковською [1] як період створення передумов для подальшого виникнення позашкільної освіти, адже метою тогочасного навчання було оволодіння елементарними трудовими вміннями й навичками.

Подібну точку зору обстоює науковець Б. Ступарик [8], вказуючи на те, що та форма позашкільної освіти, яка почала зароджуватися в зазначений історичний період, зводилася до передачі від батьків до дітей знань й умінь із побутових речей (приготування їжі, створення одягу, побудова житла), що сприяло освоєнню ними навколишнього світу.

Науковий аналіз, проведений В. Вербицьким [3], дав підстави вченому стверджувати, що прадавня позашкільна освіта була гендерно-диференційованою, адже одні види діяльності були тільки для хлопців, інші – для дівчат. У розвідках ученого знаходимо тезу, суголосну позиціям Б. Ступарика [8] відносно того, що діти опановували ті види побутової діяльності, які були необхідні для життя: мисливство, сільське господарство, тваринництво, землеробство, ткацтво, ліплення, прядіння тощо.

Підтверджують існування прадавньої позашкільної освіти та дають певні уявлення про її особливості предмети матеріальної культурної спадщини, які були знайдені під час археологічних розкопок. Зокрема, про художні ремесла наших предків свідчить посуд із орнаментальним розписом та музичні інструменти трипільських племен.

*Другий етап розвитку позашкільної освіти (X–XV ст.)* О. Биковська [1] характеризує як період активізації освітньої діяльності, адже в цей час при традиційних школах починає працювати низка навчальних закладів, які за формою були наближені до позашкільних, оскільки надавали знання й навички з окремого профілю навчання та сприяли загальному рівню розвитку культури своїх вихованців.

Першу половину XI століття науковці вважають часом становлення позашкільної освіти на теренах Київської Русі, яка на той час була найосвіченішою державою світу [3]. Дана теза аргументується тим,

що в цей час починається активне заснування ремісниками цих закладів, а держава популяризує залучення до додаткового навчання широких верств населення. Підтвердження цих положень знаходимо і в наукових студіях С. Сірополко, де зазначається, що, попри відсутність чітких статутів та програм, розпочинається масове навчання дітей. У подальшому сукупність цих факторів обумовила становлення вітчизняної позашкільної педагогіки.

Однак, остання третина цього етапу відзначається певним занепадом позашкільля, адже соціально-політичні події, які відбулися в історії становлення нашої держави в цей період (зокрема, чужоземна окупація), спричинили закриття власних закладів освіти [8].

*На третьому етапі формування позашкільної освіти (XVI – поч. XX ст.)* відбулося розширення її змісту та урізноманітнення форм організації занять [1].

Б. Ступарик [8] указує на те, що в XVI столітті формування вітчизняної школи та позашкільля відбулося на тлі українського національного відродження. Новоутворена козацька держава визначила вектор позашкільної освіти – спрямування на національно-патріотичне та духовне піднесення, що реалізовувалося в естетичних, військових та гуртках фізичного виховання.

У XVII столітті позашкільна освіта розширюється так званими «гуртками хатньої роботи», які формували навички певної трудової діяльності в поєднанні з активізацією творчого мислення вихованців; зокрема: вишивання, прядіння, в'язання, стругання, ліплення, конструювання, виготовлення іграшок тощо.

Літературно-мистецьким напрямом доповнюється позашкільна освіта в 30-х роках XVIII століття, коли гуртківці Шляхетського кадетського корпусу почали видавати журнал «Бездіяльний час, на користь вжито».

Із середини XVIII й до початку XIX століття послаблюється розвиток національного виховання, а система освіти все більше стає уніфікованою, що пояснюється завершенням в історії України козацької доби. Попри це, структура позашкільної освіти в XIX столітті доповнюється новими формами: секції, гуртки, вечірні та недільні школи, курси при фабриках і заводах, товариства грамотності тощо.

Подальше розгалуження позашкільної освіти відбулося на межі XIX–XX століть. У цей час на громадській та приватні кошти створювали бібліотеки та читальні; серед заможних верств населення популярними стали інститути гувернерства; виникали перші будинки юнацтва в Києві, Харкові, Ніжині.

Примітно, що в другій половині XIX століття сутність терміну «позашкільна освіта» зводилась до просвітницької діяльності. Наприкінці XIX – початку XX століття освітяни починають

розробку теоретичного підґрунтя практичного навчання здобувачів у закладах позашкільної освіти. Так, 1896 року виходить книга «Позашкільна освіта народу», в якій її автор – В. Вахтеров виклав ідеї щодо позашкільного навчання, які були засновані на власному педагогічному досвіді роботи в приватних недільних школах для дорослих.

Сучасник В. Вахтерова, учений В. Чарнолуській, чиє коло наукових інтересів було зосереджено в галузі народної освіти, долучається до формування теоретичної бази позашкільної освіти і, чи не вперше, визначає її кінцеву мету – задоволення розумових та естетичних потреб особистості, які знаходяться в процесі безкінечного розвитку.

На зламі XIX–XX століть на теренах європейського простору з'являються літні табори, які стали прообразом позашкільних закладів освіти. Виникнення таких установ було обумовлене зацікавленістю суспільства в заміському відпочинку через масове розповсюдження інфекційних хвороб (холера, тиф) у великих містах. Означені цивілізаційні зміни сприяли створенню таборів та колоній для організації дозвілля дітей у літній період.

Одна з перших профілактично-лікувальних колоній подібного типу була заснована священником Вальтером Біоні 1876 року в Цюриху та призначалась для дітей із бідних сімей, які мали слабе здоров'я та яким загрожував туберкульоз. Позитивні результати першої колонії дали поштовх до відкриття подібних установ на території інших держав. Так, 1879 року польський доктор Станіслав Маркевич проголошує ідею відкриття подібних закладів на території своєї держави і вже через три роки утворюється Товариство літніх колоній, яке приймає першу групу з 54 дітей [9].

Для того, щоб компенсувати відсутність шкільної освіти та організувати змістовне дозвілля дітей, окрім лікувально-профілактичної діяльності в цих закладах запроваджують й освітню, яка була представлена літературними гуртками. Введення цих занять дало поштовх для становлення системи позашкільної освіти в Європі.

*Четвертий етап розвитку позашкільної освіти (20–80-ті роки XX століття)* О. Биковська [1] описує як період розширення мережі позашкільних навчальних закладів та формування цього компоненту освіти як більш структурованої системи, яка має свій зміст і форми. Такі тенденції були обумовлені соціально-політичною ситуацією в країні. Для того, щоб боротися з безпритульністю, займатися оздоровленням дітей та ліквідацією неписьменності, у повоєнний час держава починає відкривати дитячі клуби для всіх бажаних.

На основі вивчення науково-педагогічної літератури з'ясовано, що в 1918 році науковець-педагог С. Русова очолює окремий відділ позашкільної роботи в державній структурі та за її сприяння починають створюватися перші центри

різноманітної творчої діяльності для школярів, які стали прототипом сучасних закладів. Примітно, що роком раніше в Києві відкривається перша Українська академія мистецтв, викладачі якої почали впроваджувати нові підходи до художньо-мистецького навчання та виховання здобувачів з метою розвитку їх творчої індивідуальності.

Прогресивні освітянські ідеї С. Русової уможливили в подальшому створення Департаменту позашкільної освіти, який затвердив положення «Про позашкільну освіту» й надав гуртковій роботі офіційного статусу.

Подальша активізація держави з конструювання освітнього позашкільного процесу відбувалась в першій половині XX століття, коли були виокремлені два типи таких закладів (спеціалізовані та комплексні), які були спрямовані на військово-патріотичне виховання своїх учнів.

У результаті опрацювання наукових розвідок встановлено, що в 1970-х роках відбулось суттєве збільшення кількості вихованців цих закладів (+ 800 тис.) і, щоб впоратися з усіма учасниками освітнього процесу, відбувається централізація управління закладами, а молодь починають залучати до масових заходів.

На *п'ятому етапі*, який розпочався з 1991 року, позашкільна освіта набуває статусу складової системи безперервної освіти України. У цей час відбуваються пошуки підходів, які гарантовано забезпечать успішну освітньо-виховну діяльність таких закладів [1]. В. Міленін [7] зазначає, що окрім інтенсивного розвитку ПЗО, відбувається зміна ідеологічних засад у навчанні та вихованні учнів, що обумовлене новою освітньою парадигмою, яка виникла зі здобуттям Україною незалежності.

Учені виокремлюють три етапи становлення ПО в часи незалежності України: I етап – 1990-2000 роки; II етап – 2001-2010 роки; III етап – з 2011 року. У спецкурсі «Організаційно-змістові засади дозвілєвої діяльності дітей з особливими освітніми потребами» А. Кобобел [6] називає перший етап – соціокультурним, другий – когнітивним, а третій – освітньо-правовим.

На першому етапі відбуваються законодавчо-правові зрушення: нормативне закріплення статусу позашкільної освіти в Конституції України (1996); розробляється й затверджується «Положення про позашкільний навчальний заклад» (1994), «Концепція позашкільної освіти і виховання» (1996) та Закон України «Про позашкільну освіту» (2000).

На другому етапі підписується низка документів, що регулюють діяльність таких закладів; зокрема: законодавчі акти та державні документи (Постанова КМ України «Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів» / 2001); нормативно-правові документи освітньої галузі щодо позашкільної освіти (Наказ МОН України

«Про затвердження Порядку видачі випускникам позашкільних навчальних закладів свідоцтв про позашкільну освіту» / 2001); документи щодо організації навчально-виховного процесу (Наказ МОН України «Про затвердження Типових переліків навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів» / 2002); документи щодо працівників галузі позашкільної освіти (Наказ МОН України «Про затвердження Положення про Всеукраїнський конкурс майстерності педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів «Джерело творчості» / 2005).

На третьому етапі відбувається зміцнення нормативно-правової бази позашкільної освіти, закладаються новітні психолого-педагогічні теорії й підходи до навчання та виховання підростаючого покоління.

Підсумовуючи п'ятий етап зазначимо, що зі здобуттям Україною незалежності, позашкільна освіта, як складовий компонент загальної системи освіти, починає стрімко вдосконалюватися. За цей час відбувається розширення мережі позашкільних установ та їх профілізація; формується багаторівнева освітня система (початковий, основний та вищий рівні); модернізується навчально-виховний процес; увага зосереджується на навчально-методичному забезпеченні та освіті педагогів, а найголовніше, – збільшується кількість вихованців у цих закладах.

Отже, розглянута панорама становлення позашкільної освіти на теренах України та європейського простору свідчить про те, що діяльність установ, які були прообразами позашкільних закладів, була спрямована на оволодіння їх вихованцями загальними трудовими вміннями та навичками з метою освоєння навколишнього світу; і лише з часом змінюється філософія такого освітньо-виховного процесу й відбувається орієнтація на здобувачів зі здібностями в добровільно обраному профілі додаткового навчання.

Звертаючись до питання становлення художніх шкіл, зазначимо, що наявні численні наукові розвідки присвячені здебільшого історії становлення сегменту вищої та середньої художньої освіти, однак історіографія початкової мистецької освіти, до якої відносяться дитячі художні школи, висвітлена поверхово. Тому, для розкриття означеного питання ми послуговувалися офіційними сайтами художніх шкіл України, де подані короткі історичні відомості про ці заклади.

Проаналізувавши електронні ресурси 40 художніх шкіл, які географічно знаходяться в усіх кутках країни, можемо зазначити, що перший «художній бум» розпочався після Другої світової війни, коли в низці обласних центрах були організовані дитячі художні школи (Дніпропетровськ, Одеса, Полтава, Харків та інші).

У цей же час відновлюються заняття в Звенигородській дитячій художній школі, яка була відкрита майстринею С. Терещенко та її братами ще 1920 року, однак проіснувала тільки до кінця 1922 року через скасування Звенигородського повіту як адміністративної одиниці. Примітно, що в школі вивчали не лише світове мистецтво, але й історію рідного краю.

Першим мистецьким закладом Галичини стала Львівська дитяча художня школа ім. О. Новаківського, яка офіційно була відкрита 1946 року, однак її історія розпочалась ще 1923 року, коли за ініціативою та спонсорства митрополита А. Шептицького було засновано школу, в якій викладав один із найбільших мистецьких авторитетів того часу – О. Новаківський. Освітній процес у закладі був побудований за аналогією з Краківською академією, адже сам майстер та його головний помічник О. Курилас були її випускниками [4].

У 1959 році відкриваються художні школи в Рівному, Кіровограді, Запоріжжі, Івано-Франківську; однак, деякі з них беруть свій початок ще з довоєнних часів. Так, художня школа ім. О. Осмьоркіна (Кропивницький) стала продовженням вечірніх рисувальних класів академіка П. Крестоносцева, які були засновані ще 1880 року.

Культурно-освітній діяч та педагог О. Ментус, який був переселенцем з Лемківщини, 1960 року відкриває художню студію в ратуші м. Бучач (Тернопільська область), яка стала однією з перших художніх шкіл, заснованих у районному центрі України.

У 1960-х роках починають працювати художні школи в Полтаві, Хмельницькому, Кам'янець-Подільську та вперше на Волині – в Луцьку. Поступово художньо-творче життя відроджується і в Миколаєві. Так, у 1970-х роках відкривається міська художня школа, в якій викладали випускники одеських закладів освіти (художнього училища та графічного факультету педагогічного інституту), а навчання відбувалося в контексті мистецьких пошуків, які були притаманні живописній школі півдня.

У 1971 році в Чернівцях була відроджена художня школа, яка первісно була заснована на Буковині ще 1899 року українським художником М. Івасюком, ім'я якого вона носить і донині [2]. Зазначимо, що на досвіді роботи цієї школи ґрунтується педагогічно-творча діяльність усіх художніх шкіл області.

У цей же період у Кременчуці при Палаці культури заводу дорожніх машин подружжям Кузнецових було відкрито дитячу студію образотворчого мистецтва. Спочатку в студії навчалися лише діти працівників заводу, а навчання було безкоштовним, адже студія утримувалась за рахунок заводу. Через три роки кількість вихованців закладу значно зростає і міськвиконком ухвалює рішення про відкриття дитячої художньої школи.

Одним із флагманів художньої освіти дітей та молоді Придунав'я стала Ізмаїльська дитяча художня школа, яка була відкрита 1973 року спочатку як ізостудія, а вже потім реорганізована в школу, засновницею та першою директоркою якої була Н. Сіготіна.

1977 року відроджує діяльність Сумська дитяча художня школа ім. М. Лисенка, історія якої розпочалась зі студії, організованої учнем І. Репіна Н. Онацьким у 1928 році. Через рік відкривається школа у Володимир-Волинському, яку очолював місцевий художник М. Букатевич. Сьогодні цей заклад носить ім'я М. Рокицького.

Першою художньою школою Закарпаття була Мукачівська дитяча художня школа ім. М. Мункачі, яка була відкрита 1979 року і стала методичним центром для образотворчих відділів шкіл мистецтв та певним культурним осередком міста [5]. Примітно, що сьогодні школа залишається генератором ідей у питаннях розвитку творчих особистостей та естетичного виховання підростаючого покоління західного регіону країни.

Розглянувши часову хронологію заснування художніх шкіл на теренах України, можна зазначити, що другий «художній бум» припадає на 1970-ті роки, коли відкрилися означені заклади в Маріуполі, Житомирі, Бердичіві, Коломиї, Олександрії, Сєвєродонецьку, Тернополі, Харкові, Черкасах, Чернігові та низці інших міст держави. У 1980-х роках відкриваються школи в Дрогобичі та Херсоні, а через десять років – перша художня школа в Київській області (м. Переяслав-Хмельницький), яку очолив С. Куций.

У більшості розглянутих шкіл, навчання мало чотирирічну програму, яка ґрунтувалася на вивченні основних дисциплін: рисунок, живопис, композиція, скульптура та історія мистецтв. Ці предмети залишаються домінуючими в навчальних планах сучасних закладів.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що активізація держави щодо питання відкриття закладів позашкільної освіти художнього напрямку почалась з другої половини 1940-х років та тривала до 1980-х років; відтак, художні школи, які сьогодні функціонують на теренах України, реформувалися з позашкільних закладів радянської доби.

**Висновки.** Проаналізувавши історичні аспекти створення позашкільної освіти взагалі та її художнього напрямку, зазначимо, що попри всі суспільно-політичні та культурно-історичні негаразди, система позашкілля стала чітко організованою та структурованою ланкою в загальній системі освіти України, яка і сьогодні має значні можливості та потенціал для вдосконалення й задоволення сучасних запитів та потреб здобувачів освіти, на яких вона зорієнтована. Вбачаємо, що перспективним є розгляд питання подальшого розвитку сучасної позашкільної художньої освіти та оновлення методики організації та проведення таких занять.

#### БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Биковська О. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи: монографія. Київ : ІВЦ АЛКОН, 2008. 336 с.
2. Ботушанський В., Ботушанський О. Ім'я художника Миколи Івасюка на сторінках буковинської преси (1886–1902). *Питання історії України*. 2013. Т. 16. С. 119–122.
3. Вербицький В. В. Еколого-натуралістична освіта в Україні : історія, проблеми, перспективи. Київ : СМП «Аверс», 2003. 304 с.
4. Горняткевич Д. Українські мистці в автобіографіях. Лондон : Українська видавнича спілка. 1958. 79 с.
5. Дорожнікова Р. М. Навчальна програма для дитячої художньої школи та образотворчих відділів шкіл мистецтв – основа організації навчально-виховного процесу в мистецьких закладах (власний досвід). *Європейський вектор розвитку і національний контекст*. Полтава : видавн. центр ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2014. С. 467–468 с.
6. Кобобел А. Є. Організаційно-змістові засади дозвілєвої діяльності дітей з особливими освітніми потребами : навчальний спецкурс. Полтава : ПНПУ ім. В.Г. Короленка. 2021. 24 с.
7. Міленін В. М. Інноваційна модель виховного простору сучасного позашкільного навчального закладу. Київ, 2013. 160 с.
8. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення: навч.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1998. 336 с.
9. Цвірова Т. Д. Розвиток системи позашкільної роботи в Україні в 1930–1941 рр. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*. Київ – Запоріжжя. 2001. Вип. 21. С. 259–262.